

Domagoj Runje

Katedra Svetoga pisma Staroga zavjeta
Katolički bogoslovni fakultet Sveučilišta u Splitu
Zrinsko Frankopanska 19, HR-21000 Split
drunje2@kbf.unist.hr

Ana Šimić

Odjel za Rječnik crkvenoslavenskoga jezika hrvatske redakcije
Staroslavenski institut
Demetrova 11, HR-10000 Zagreb
ana.simic@stin.hr

RAZLIČITI HRVATSKI PRIJEVODI NAZIVANJA ŽENE U KNJIZI POSTANKA 2,23

U radu je predstavljena usporedna i povijesna raščlamba leksema kojima se označava žena u hrvatskim prijevodima starozavjetnoga retka Post 2,23. Raščlamba obuhvaća hebrejski original te grčke i latinske prijevode. Drugi izvještaj o stvaranju čovjeka, u okviru kojega se nalazi navedeni redak, prenosi misao o srodnosti, jednakosti i partnerskom odnosu muškarca i žene, što se na planu jezičnoga izraza sugerira i hebrejskim tvorbenim mocijskim parom *'iš* i *'iššāh*. Jezici u kojima ne postoji tvorbeni veza između riječi koje označavaju muškarca i ženu u prevođenju su imali na raspolaganju dvije mogućnosti: upotrijebiti leksički mocijski par kao *Septuaginta* (ἀνὴρ – γυνή) ili se poslužiti novotvorenicom (potpuno novom riječi ili postojećom riječi u novom značenju), kao što je to napravio Jeronim u *Vulgati* (*vir* – *virago*), te tako i na razini izraza očitovati vjernost hebrejskom originalu. Jeronimovim putem išli su i hrvatski prevoditelji. U hrvatskim se prijevodima za ženu u Post 2,23 nalaze leksemi: *mužehotica*, *muževnica*, *mužavka*, *mužakinja*, *mužica* i *čovječica*. Nijedna od tih riječi nije uspjela odgovoriti zahtjevu poruke izvornoga biblijskog teksta koji u Post 2,23 upotrebljava sasvim uobičajene hebrejske riječi za muškarca i ženu. Stoga ne čudi što se današnji najrašireniji hrvatski prijevod Biblije iz 1968. (u kojem je za Knjigu Postanka upotrijebljen prijevod Silvija Grubišića) priklonio rješenju koje je dala *Septuaginta* te uporabio uobičajenu riječ *žena*, odnosno leksički mocijski par *čovjek* ('muškarac') – *žena*.

1. Uvod

Vernakularni prijevodi Biblije (oni izvan kruga hebrejske, grčke i latinske inačice) jedan su od zornih pokazatelja izgrađenosti jezika i doraslosti prevoditelja te se stoga uzimaju kao važan kulturološki trenutak za određenu zajednicu ili narod. Hrvatski prijevodi biblijskih tekstova mogu se pratiti još od srednjovjekovnih glagoljskih liturgijskih knjiga (misala, brevijara, psaltira i rituala), a sa svima kasnijima dijele naslanjanje na *Vulgatu*, tj. na Jeronimov latinski prijevod, što je ponajviše rezultat pripadanja Hrvata Zapadnoj crkvi, tj. rimokatoličkom dijelu kršćanskoga svijeta. Zorna je potvrda tomu činjenica da prvi hrvatski cjeloviti tiskani prijevod Biblije, onaj Katančićev (1831.), izlazi u dvojezičnom izdanju, tj. s usporednim latinskim i hrvatskim tekstom.

Iz oslanjanja na *Vulgatu* proizišli su i zanimljivi prijevodi nazivanja žene u Post 2,23 u starijim hrvatskim inačicama biblijskih tekstova. Pokazatelj prevodilačkih previranja oko toga naziva jest i činjenica da novi, opće-prihvaćeni i u Katoličkoj Crkvi za liturgijsku upotrebu odobreni hrvatski prijevod Biblije, u kojem je za Knjigu Postanka upotrijebljen prijevod Silvija Grubišića, napušta smjer koji je zadala *Vulgata* (*virago* ‘muževna žena’) i priklanja se rješenju koje je ranije ponudio grčki prijevod, tj. *Sep-tuaginta* (γυνή ‘žena’).¹

U radu se raščlanjuje i tumači kontekst stvaranja muškarca i žene u Knjizi Postanka te leksemi upotrijebljeni u hebrejskom originalu (*’iš* i *’iššāh*). Ispituje se odnos grčkoga i latinskoga prijevoda prema hebrejskom originalu, a onda i odnos hrvatskih prijevoda (*mužehotica*, *muževnica*, *mužavka*, *mužakinja*, *mužica* i *čovječica*) prema originalu i prema jezicima posrednicima, ponajprije latinskom. Cilj je ove usporedne i povijesne raščlambe osvijetliti činjenicu da doslovno praćenje originala, koje se stoljećima u visokom stupnju zahtijevalo od biblijskih prijevoda, može iskriviti prvotni smisao teksta te dovesti do nesporazuma i zabluda u uvijek aktualnom govoru o ženi, njezinu odnosu prema muškarcu i mjestu u svijetu uopće.

¹ Riječ je o hrvatskom prijevodu Biblije koji je prvi put izdan 1968. godine u Zagrebu u izdavačkoj kući Stvarnost, a potom u brojnim izdanjima izdavačke kuće Kršćanska sadašnjost. Za taj se prijevod uvriježio naziv *Zagrebačka Biblija*. Kao polazni tekst za Petoknjžje, pa time i Knjigu Postanka, uzet je rukopisni prijevod Silvija Grubišića. Godine 2010. tiskan je Grubišićev prijevod čitavoga Staroga zavjeta u *Franjevačkoj Bibliji*.

2. Biblijski kontekst stvaranja, nazivanja i imenovanja žene

U Knjizi Postanka postoje dva opisa stvaranja svijeta. Prema klasičnoj dokumentarnoj teoriji o nastanku Petoknjižja prvi opis stvaranja koji se nalazi u Post 1,1–2,3 tradicionalno se pripisuje svećeničkom spisu koji je nastao u vrijeme babilonskoga sužanjstva i dobio svoj konačni oblik neposredno nakon sužanjstva (6. st. pr. Kr.), dok se drugi opis stvaranja u Post 2,4–25 pripisuje jahvističkoj predaji čiji se korijeni smještaju u 10. st. prije Krista.² Međutim, kako su tekstovi Petoknjižja više puta redigirani, odlomak Post 2,4–25 svoj je konačni oblik dobio redakcijom koja je izvršena kasnije od nastanka svećeničkoga opisa stvaranja svijeta u Post 1,1–2,3. Prema tome, premda je u svom temeljnom obliku drugi opis stvaranja stariji od prvoga, on je svoj konačni oblik dobio u posljednjoj etapi sastavljanja Knjige Postanka i čitavoga Petoknjižja kada su ta dva opisa povezana onako kako ih čitamo danas.

Redaktori Knjige Postanka nisu dva opisa stvaranja stavili jedan do drugoga bez ikakve dorade. Oni su u tekstu napravili zahvate koje su smatrali potrebnima. Ipak, u prvom i drugom opisu stvaranja u Knjizi Postanka postoji toliko međusobnih razlika da se može zaključiti kako su redaktori poštivali tekstualne predloške i nisu htjeli pod svaku cijenu uskladiti njihov sadržaj, nego su zadržali dvije različite slike svijeta koje su prikazane u tim opisima.

Što se tiče stvaranja čovjeka, najprije se primjećuje da je redoslijed stvaranja u dvama opisima bitno različit. U prvom opisu čovjek je – muško i žensko – stvoren kao posljednje Božje stvorenje i to na sliku Božju (Post 1,26–27). U drugom opisu posebno se govori o stvaranju čovjeka kao muškarca, a posebno kao žene, s time da su u međuvremenu stvorena ostala živa bića.

U nastavku ćemo pobliže promotriti biblijski kontekst u kojem se govori o stvaranju čovjeka kao muškarca i žene, za koje u hebrejskom jeziku postoji tvorbeni mocijski par: *’iš* i *’iššāh*. Riječ je o drugom opisu stvaranja, ali je potrebno promotriti i prvi, jer čitatelj Biblije drugi opis stvaranja čita pod dojmom onoga što je doznao u prvom.

² Teorija o nastanku Petoknjižja iz četiriju dokumenata (jahvistički, elohistički, deuteronomistički i svećenički) koju je u njezinu klasičnom obliku formulirao Julius Wellhausen (1844.–1918.) doživjela je tijekom vremena mnoge promjene, ali je na svoj način ostala temeljem za istraživanje izvora od kojih je nastalo Petoknjižje. Ipak, što se tiče tekstova o kojima ovdje govorimo postoji velika, premda ne apsolutna, suglasnost među egzegetima da Post 1,1–2,3 pripada kasnijem svećeničkom izvoru, a Post 2,4–25 starijem jahvističkom ili nesvećeničkom izvoru, kako se u novije vrijeme nazivaju izvori koji su uglavnom stariji od svećeničke redakcije Petoknjižja. O povijesnim pregledima istraživanja Petoknjižja vidi Popović 2012:245–326.

2.1. Stvaranje muškarca i žene u Post 1,26–27

U danas najraširenijem prijevodu Biblije na hrvatski jezik, tzv. *Zagrebačkoj Bibliji*,³ tekst Post 1,26–27 glasi ovako:

»I reče Bog: »Načinimo čovjeka na svoju sliku, sebi slična, da bude gospodar ribama morskim, pticama nebeskim i stoci – svoj zemlji – i svim gmi-zavcima što puze po zemlji!«

Na svoju sliku stvori Bog čovjeka,
na sliku Božju on ga stvori,
muško i žensko stvori ih.«

U navedenom tekstu dva puta nalazimo riječ *čovjek*, a jednom sintagmu *muško i žensko*. Na odgovarajućim mjestima u hebrejskoj Bibliji za riječ *čovjek* stoji imenica *ʾādām*, a za muško i žensko imenice *zākār* (muško) i *naqêbāh* (žensko).

Imenica *ʾādām* gramatički je muškoga roda. Postoji oblik te riječi i u ženskom rodu koji glasi *ʾādāmāh*. Međutim, *ʾādāmāh* ne znači 'žena', nego 'zemlja',⁴ a o povezanosti čovjeka i zemlje detaljnije se govori u drugom izvještaju o stvaranju, gdje je rečeno da je Bog napravio čovjeka od praha zemaljskoga (Post 2,7).

Promatrajući imenicu *ʾādām* u najužem kontekstu Post 1,26–27, vidimo da se ta riječ koristi za čovjeka bez obzira na spol, jer se u nastavku razjašnjava da *ʾādām* može biti i muško i žensko. Takvu spolno neutralnu upotrebu hebrejske riječi *ʾādām*, kao i hrvatskoga pojma čovjek nalazimo i kasnije u Post 5,1–2 gdje čitamo: »Kad je Bog stvorio čovjeka (*ʾādām*), napravio ga je na priliku svoju; stvorio je muško i žensko. A kad ih je stvorio, blagoslovi ih i nazva – čovjek (*ʾādām*).«

Valja primijetiti da je u biblijskim opisima stvaranja spolno razlikovanje čovjeka sadržano u samom činu stvaranja, tako da je isključena svaka androginska konotacija u smislu da bi čovjek u početku bio dvospolno biće koje se u nekom trenutku rastavilo na muško i žensko.⁵ Prema tome, nakon što je rečeno kako je Bog stvorio čovjeka (*ʾādām*) na svoju sliku i priliku, dodaje se da taj čovjek postoji kao muško (*zākār*) ili kao žensko (*naqêbāh*). Spolno razlikovanje pri tome određuje čovjeka kao biće relacije s drugim i drukčijim, ali ne umanjuje ljudsku cjelovitost pojedinca.⁶

³ Ako nije drukčije rečeno, svi biblijski citati preuzeti su iz *Zagrebačke Biblije* (vidi bilj. 1). Riječi koje su važne za našu raspravu istakli smo kurzivom.

⁴ Najbolji je primjer za to opis stvaranja čovjeka od praha zemaljskoga u Post 2,7.

⁵ Usp. Pavlič 2014:324.

⁶ U kontekstu stvaranja čovjeka na sliku Božju postavlja se pitanje: je li čovjek slika Božja već kao pojedinac, bilo da je muško ili žensko, ili su to tek muško i žen-

Imenica *zākār* (muško) i imenica *naqêbāh* (žensko) jednostavno označuju različitost spolova. U Post 1,27 i 5,2 te se imenice odnose na ljude, ali se jednako mogu odnositi i na životinje. Najbolji primjer nalazimo u Post 6,19 gdje Bog naređuje Noi da u korablju uvede od svih bića »muško i žensko« (Post 6,19).

Znakovito je također da ne postoji pluralni oblik imenice *'ādām*, nego se umjesto toga koriste sintagme *bānê 'ādām* – 'sinovi ljudski' i *bānōwṭ hā'ādām* – 'kćeri ljudske'. Polazeći od toga da nema pluralnoga oblika riječi *'ādām*, neki smatraju da se ta riječ može razumjeti i kao zbirna imenica kojom se ne označava samo jedna ljudska jedinka, nego čitavo čovječanstvo.⁷ No to ne utječe na temeljno značenje riječi *'ādām* kao čovjeka koji postoji ili kao muško ili kao žensko.

2.2. *'ādām*, *'iš* i *'iššāh* u drugom opisu stvaranja (Post 2,4–25)

Za razliku od prvoga opisa stvaranja u kojem se stavlja naglasak na to da je čovjek stvoren na sliku Božju, ali bez detaljnijega opisa procesa stvaranja čovjeka kao muškarca i žene, u drugom opisu stvaranja u Post 2,4–25 o svemu tome nalazimo više detalja. Sažet ćemo taj opis naznačujući hebrejsku riječ koja se na odgovarajućim mjestima upotrebljava za čovjeka i ženu.⁸

Bog je napravio čovjeka (*'ādām*) od praha zemaljskoga (*'āpār min hā'ādāmāh*) te mu u nosnice udahnuo svoj dah i tako je čovjek (*'ādām*) postao živa duša. Tako stvorenoga čovjeka (*'ādām*) Bog je postavio u edenski vrt da ga obrađuje i čuva te mu je dao za jelo plodove svih stabala u vrtu osim stabla spoznaje dobra i zla.

Potom je Bog vidio kako nije dobro da čovjek (*'ādām*) bude sam i odlučio mu je načiniti pomoć »kao što je on«. Stvorio je tako sve životinje i doveo ih čovjeku (*'ādām*), a on je svakom stvorenju dao ime. Međutim, čovjeku (*'ādām*) nijedno od tih stvorenja nije bilo pomoć »kao što je on«. Tada je Bog na čovjeka (*'ādām*) pustio san, izvadio mu jedno rebro (*šēlā'*) i od rebra načinio ženu (*'iššāh*) te je doveo čovjeku (*'ādām*). Potom slijedi redak Post 2,23:

sko zajedno? U svakom slučaju biblijski opisi stvaranja prikazuju čovjeka pojedinca kao biće koje samo sebi nije dostatno. Usp. Popović 2008:53–55. Vidi također Vugdelija 2000:148–159.

⁷ Usp. Čatić 2011:186–187. No ovdje treba uzeti u obzir i hebrejski biblijski način razmišljanja koje ne poznaje apstrakciju, nego kada govori o čovjeku, misli na konkretnoga čovjeka. Usp. Rebić 1996^a:12.

⁸ Hebrejske riječi navodimo u njihovu osnovnom gramatičkom obliku.

»Nato čovjek (*'ādām*) reče: »Gle, evo kosti od mojih kostiju,
mesa od mesa mojega!
Ženom (*'iššāh*) neka se zove,
od čovjeka (*'iš*) kad je uzeta!«

U citiranom su tekstu upotrijebljena tri leksema za ljudsko biće. To je najprije imenica *'ādām* koja se tu očigledno odnosi na muškarca. Zatim za ženu nalazimo imenicu *'iššāh*. Na koncu dolazi i treća imenica *'iš*, koja se tu prvi put pojavljuje u značenju 'čovjek', tj. 'muškarac' i odnosi se na istoga čovjeka kao i prethodno spomenuti *'ādām*.⁹

U hebrejskoj se Bibliji tvorbeni mocijski parnjaci *'iš* i *'iššāh* upotrebljavaju uglavnom u svom jednostavnom značenju 'muškarac' i 'žena', a pojedini kontekst određuje u kakvom su oni međusobnom odnosu, tj. je li riječ o bračnom paru (mužu i ženi) ili o bilo kojem muškarcu i bilo kojoj ženi. U smislu spolnoga razlikovanja, imenice *'iš* i *'iššāh* funkcioniraju kao sinonimi za *zākār* ('muško') i *naqēbāh* ('žensko') te se, jednako kao i te dvije riječi, mogu odnositi i na ljude i na životinje. Za upotrebu imenica *'iš* i *'iššāh* za životinje opet imamo dobar primjer u pripovijesti o potopu gdje Bog naređuje Noi da od svih čistih životinja u korablju uvede po sedam parova: »mužjaka (*'iš*) i njegovu ženku (*'iššāh*)« (Post 7,2).¹⁰ Uz to, muški oblik *'iš* upotrebljava se i u spolno neutralnom značenju kao neodređena zamjenica sa značenjem 'bilo tko, itko'.¹¹ No u Post 2,23 potpuno je jasno da *'iš* znači 'muško' jer ga prati riječ *'iššāh* koja znači 'žensko'.

Valja primijetiti da se u Post 2,23 prvi put susrećemo s tvorbenim parom *'iššāh* i *'iš* jer se sve do stvaranja žene za čovjeka upotrebljava isključivo riječ *'ādām*. Taj se naziv upotrebljava i kada se opisuje kako je Bog načinio ženu od čovjekova rebra (Post 2,22–21).¹² Međutim, budući da ženski oblik imenice *'ādām* ne znači 'žena', nego 'zemlja', autor nije mogao za ženu reći »neka se zove *'ādāmāh* jer je uzeta od *'ādām*«. To se ne bi uklopilo ni u logiku pripovijedanja jer je zapravo čovjek napravljen od zemlje, a ne obratno. Stoga je autor morao za muškarca upotrijebiti drugu riječ kako bi i na leksičkoj razini izrazio da je žena stvorena iz njegova tijela. Prema tome, premda je najprije rečeno da je *'iššāh* načinjena od *'ādāma*, u

⁹ Napominjemo da se u ovom tekstu, gdje govorimo o opisu stvaranja u Post 2,4–25, imenica *čovjek* odnosi na muškarca.

¹⁰ U sljedećem retku (Post 7,3) Bog naređuje Noi da od ptica uvede u korablju po sedam parova – mužjaka i ženki, a tu upotrebljava riječi *zākār* ('mužjak') i *naqēbāh* ('ženka').

¹¹ Usp. Amerl 1997:10.

¹² Tu stoji hebrejska riječ *šēlā'* koja se u opisu stvaranja žene u Post 2,21 obično prevodi kao *rebro*. Ali ta riječ ima i druga značenja: 'strana, daska, greda' i slično (usp. Amerl 1997:239).

nastavku se predstavlja tvorbeno povezanost riječi *'iššāh* s riječju *'iš*. Tako se riječ *'iššāh* pojavljuje čak dva puta prije nego što je spomenuta riječ *'iš*. Tek nakon što je *'ādām* vidjevši ženu rekao »Gle, evo kosti od mojih kostiju, mesa od mesa mojega!« dolazi rečenica »neka se zove *'iššāh*, jer je uzeta od *'iš*«.

Čitatelj stječe dojam da je čovjek (*'iš*) taj koji je prvi nazvao ženu *'iššāh*, a zapravo ju je tako već prije nazvao pisac teksta. Uz to, treba imati na umu da je, kako zapaža Adalbert Rebić, hebrejski jezik jezik biblijskoga pisca, a ne prvoga čovjeka.¹³ Pitanje jezika kojim su govorili prvi ljudi uopće nije tema prvih poglavlja u Bibliji. Ta se tema pojavljuje tek u desetom i jedanaestom poglavlju Knjige Postanka, gdje se govori o nastanku različitih naroda i jezika.

Riječi »Gle, evo kosti od mojih kostiju, mesa od mesa mojega! Ženom neka se zove od čovjeka kada je uzeta!« redovito se shvaćaju kao jedna misaona cjelina i to kao upravni govor čovjeka (*'ādām*) nakon što mu je Bog doveo netom stvorenu ženu. Međutim, dok za prvu rečenicu u kojoj čovjek govori o svojim kostima i mesu nema nikakve dvojbe o tome da je to njegov upravni govor, to nužno ne vrijedi za rečenicu u kojoj se žena naziva *'iššāh* jer je uzeta od *'iš*. Tu se, naime, više ne upotrebljava zamjenica u prvom licu, nego se o čovjeku govori u trećem licu, jednako kao i u sljedećoj rečenici: »Stoga će čovjek (*'iš*) ostaviti oca i majku da prione uza svoju ženu (*'iššāh*) i bit će njih dvoje jedno tijelo« (Post 2,25). Stoga rečenicu »Ženom neka se zove od čovjeka kada je uzeta« možemo shvatiti i kao dio čovjekova upravnoga govora, ali i kao komentar samoga pisca. Takvo razumijevanje teksta nije uobičajeno, ali ono je gramatički moguće, pogotovo zato što u starim rukopisima nisu bili razvijeni interpunkcijski znakovi.

U svakom slučaju, neovisno o tomu je li nazivanje žene *'iššāh*, a čovjeka *'iš* sastavni dio muškarčeva upravnoga govora ili autorov dodatni komentar, ono što je sigurno jest to da je stari hebrejski pisac za opis stvaranja čovjeka i žene u svom jeziku imao na raspolaganju tvorbeni mocijski par, tj. riječi iste osnove i korijena kojima je primjereno mogao izraziti njihovu jednakost i životnu povezanost. Navodeći da se žena zove *'iššāh* jer je uzeta od *'iš*, on svojim prvim pretpostavljenim (hebrejskim) čitateljima tumači kako tvorbeno povezanost tih dviju riječi u njihovom jeziku pokazuje životnu povezanost muškarca i žene te ravnopravnost spolova utemeljenu na stvaranju.

Osim imenice *'iššāh* u Knjizi se Postanka za ženu nalazi i ime Eva koje joj je, nakon što su se zbog prvoga ljudskog grijeha poremetili odnosi koji su postojali na početku stvaranja, dao njezin muž Adam (Post 3,20).

¹³ Usp. Rebić 1996:124–125.

2.3. 'iššāh i Eva

Dok prvi opis stvaranja u Post 1,1–2,3 predstavlja svijet i čovjeka u njihovu prvom idealnom izdanju, drugi opis stvaranja objašnjava kako je u tom savršenom svijetu došlo do poremećaja koji do danas postoji u odnosu između stvorenja i Stvoritelja te u međusobnom odnosu samih stvorenja. U tom kontekstu treba istaknuti da drugi opis stvaranja u Post 2,4–25 u svom konačnom obliku čini jednu cjelinu s Post 3,1–24 u kojem se govori o grijehu prvoga ljudskog para i njegovim posljedicama.¹⁴

Kako god interpretirali taj grijeh, jasno je da se on u svojoj biti sastoji u čovjekovoj neposlušnosti Bogu koja se pokazala tako što su ljudi umjesto njega poslušali nekoga drugoga, koji je u ovom opisu prikazan u liku zmijske. Ona se u svojoj lukavštini najprije obratila ženi, a ova se s njom upustila u razgovor koji je rezultirao jedenjem ploda sa stabla s kojega je Bog zabranio jesti. Tako je kronološki žena sagriješila prije čovjeka te joj je prije nego njemu izrečena i kazna koja glasi:

»Trudnoći tvojoj muke ću umnožit', u mukama djecu ćeš rađati.

Žudnja će te mužu tjerati, a on će gospodariti nad tobom« (Post 3,16).

Poslije toga Bog je izrekao kaznu i čovjeku (Post 3,17b–19), pri čemu treba zapaziti da se ona ne tiče odnosa čovjeka i žene, nego čovjeka i zemlje. Ali odmah zatim nalazimo rečenicu: »Svojoj ženi ('iššāh) čovjek nadjene ime Eva (*ḥawwāh*), jer je majka svim živima« (Post 3,20).

Valja primijetiti da se prije toga retka za ženu upotrebljava isključivo riječ 'iššāh, dok za čovjeka prevladava riječ 'ādām. Nakon Post 2,23, leksem 'išš upotrijebljen je u pripovijedanju o prvom grijehu još samo dva puta: u Post 3,6, gdje se kaže da je žena dala i *svom mužu* da pojede od ploda koji je ubrala sa zabranjenoga stabla; te u Post 3,16 gdje je Bog rekao ženi da će je žudnja tjerati *mužu*. U svim se ostalim slučajevima za čovjeka upotrebljava riječ 'ādām. Tako je u Post 3,20 'ādām svojoj ženi nadjenio ime Eva (hebr. *ḥawwāh*), dok za samoga muškarca nemamo drugoga naziva osim već poznatih imenica 'ādām i 'išš. Budući da u opisima stvaranja prevladava imenica 'ādām, ona se na kraju doživljava kao čovjekovo osobno ime, dok se 'išš odnosi na pojam čovjeka općenito.

U skladu s time, premda se u biblijskom opisu stvaranja govori o jednom čovjeku i jednoj ženi, riječ 'iššāh treba shvatiti kao opću imenicu za ženu, a Evu kao osobno ime. U prilog tomu govori i to što se nazivanje žene 'iššāh nalazi u istom kontekstu u kojem čovjek prethodno daje imena ostalima stvorenjima: životinjama u polju i pticama u zraku. Različitost stvorenih vrsta o kojima se tu govori sugerira da čovjek nije davao

¹⁴ Popović 2016:95.

ime svakoj jedinki, nego je davao naziv pojedinim vrstama. Prema tome naziv *'iššāh* u Post 2,23 nije osobno ime za ženu, kao što ni *'iš* nije osobno ime za čovjeka.

No važnija je tema u ovom kontekstu značenje samoga čina davanja imena. Uvriježeno je mišljenje da u Bibliji davanje imena nekome ili nečemu označava da davatelj imena nad tom osobom ili stvari ima određenu vlast.¹⁵ Pođemo li od toga da je ženu u Post 2,23 imenom *'iššāh* nazvao prethodno stvoreni čovjek, a ne pisac, onda slijedi da drugi opis stvaranja svijeta od samoga početka predstavlja ženu kao podložnu muškarcu.

Takvom bi shvaćanju išlo u prilog to što čovjek prethodno daje imena drugim stvorenjima, što se može protumačiti kao izraz njegova gospodarenja nad njima jer su ona čovjeku podložena već u prvom opisu stvaranja (Post 1,26–28). Uz to, u *Prvoj je poslanici Timoteju* izrečena zabrana ženama da poučavaju i vladaju nad mužem, koja se argumentira time da je *prvi oblikovan Adam, onda Eva* (1Tim 2,13). To svjedoči o tomu da su postojali i postoje čitatelji koji opis stvaranja žene uključujući i davanje joj imena *'iššāh* u Post 2,23 shvaćaju u smislu da se time izražava čovjekova superiornost nad ženom.

Međutim, postoji i više drugih argumenata koji govore upravo suprotno.

Prvi je taj što, unatoč spomenutom uvriježenom mišljenju, davanje imena u Bibliji ne znači baš uvijek to da davatelj imena ima vlast nad stvarima ili osobama koje imenuje. Uspoređujući davanje imena ženi u Post 2,23 s drugim biblijskim primjerima davanja imena, George W. Ramsey (1988:34) zaključuje »Ako čin davanja imena govori išta o davatelju imena, onda je to sposobnost razlikovanja« (prijevod D. Runje).

Prema tome, kada čovjek daje ime, on time ne pokazuje kako nad imenovanom osobom ili nekim drugim bićem ima vlast, nego pokazuje svoju sposobnost da uoči njihovu posebnost i različitost od drugih. To se vidi i na primjeru davanja imena životinjama. Bog je, naime, stvorio životinje i onda ih je doveo čovjeku *da vidi kako će koju nazvati* (Post 2,19). Pri tome nije naveden naziv ni jedne životinje, ali je očito da je čovjek pokazao sposobnost prepoznavanja različitih životinja, pa im je davao i različita imena. Isto tako treba uočiti da čovjek ni u jednoj od tih životinja nije prepoznao sebi ravno stvorenje. To će se dogoditi tek kada mu Bog dovede ženu koju je stvorio iz njegova tijela. U ženi je čovjek prepoznao »pomoć kao što je on« (Post 2,18), kako je Bog nazvao novo stvorenje koje je odlučio stvoriti rekavši kako nije dobro da čovjek bude sam.

¹⁵ Usp. Ramsey 1988:25.

Zbog toga što se riječi *pomoć* ili *pomoćnik/pomoćnica* katkada upotrebljavaju za niže rangirane osobe u nekom hijerarhijskom ustrojstvu, događa se da i u ovom kontekstu čitatelj shvati da je žena u odnosu na muškarca predstavljena kao biće nižega reda. Međutim, u kontekstu čitave Biblije upravo je ta riječ drugi važni argument koji se protivi takvom shvaćanju. Naime, riječ *pomoć* (hebr. *'ezer*) u Bibliji po sebi ne označava nekomu podređenu osobu. Ta se riječ upotrebljava i za samoga Boga koji se naziva čovjekovim pomoćnikom (npr. Ps 40,18 i 70,6). Upravo zato što je moćan i jak, on može pomoći slabom i nemoćnom čovjeku. Prema toj logici, ako je uopće primjereno govoriti u tim kategorijama, čak bismo mogli reći da je žena superiornije biće od muškarca. Međutim, u opisu stvaranja žene naglasak je ipak na njezinoj jednakosti s čovjekom jer je jasno rečeno da je Bog čovjeku htio stvoriti »pomoć kao što je on«, a ne neko njemu superiorno ili inferiorno biće.

I treći argument za to da se ne može govoriti o čovjekovoj superiornosti nad ženom na temelju Post 2,18–23 jest taj što je takav odnos u Bibliji predstavljen kao posljedica grijeha, a o tome se govori tek u sljedećem poglavlju. Naime, kada u Post 3,16 Bog kaže ženi »Žudnja će te mužu tjerati, a on će gospodariti nad tobom«, time se opisuje poremećaj u muško-ženskim odnosima koji je uzrokovan grijehom, a ne njihov međusobni odnos kakav je određen od početka stvaranja.¹⁶

Prema tome, ne može se bez protivnih argumenata tvrditi da je nazivanje žene *'iššāh* u Post 2,23 znak čovjekove vlasti na ženom, iako nakon počinjenoga grijeha nastaje posve drukčija situacija. U tom kontekstu, kada čovjek daje ženi ime Eva (Post 3,20), posljedice su grijeha već nastupile, pa se već može tumačiti da čovjek davanjem imena pokazuje svoju vlast nad ženom. To pak predstavlja sliku patrijarhalnoga društva u kojem je žena u javnom i društvenom životu inferiorna u odnosu na muškarca.

Međutim, valja primijetiti da se u tom pokazivanju čovjekove vlasti nad ženom kojoj on daje ime Eva može iščitati i jedna suptilna ironija. Ona se sastoji u tome što čovjek ženi daje ime koje pokazuje ono u čemu je ona u odnosu na njega superiornija, a to je moć rađanja. Ime Eva na hebrejskom glasi *ḥawwāh*, a ta se riječ povezuje s glagolom *ḥāyāh* što znači 'živjeti' i podsjeća na Božje ime Jahve, dok je muškarčevo ime Adam povezano sa zemljom (*'ādāmāh*). Premda je prema Post 3,6 žena prva sagriješila i otvori-

¹⁶ Ovdje je indikativna Isusova rasprava s farizejima o razlozima otpuštanja žene, što je bilo dopušteno po Mojsijevu zakonu. Isus u toj raspravi kaže: »Zbog tvrdoće srca vašega dopusti vam Mojsije otpustiti žene, ali od početka ne bijaše tako« (Mt 19,8), što potvrđuje da neravnopravan odnos između muškarca i žene nema svoje utemeljenje od početka, nego je plod kasnijega poremećaja.

la vrata smrti, njezino ime ipak nije povezano sa smrću, nego sa životom. Ona nosi ime koje podsjeća na Božji čin udahnjivanja daha života u čovjeka napravljena od praha zemaljskoga (Post 2,7). Tako se, unatoč dominaciji muškarca nad ženom koja je uslijedila kao posljedica grijeha, u imenu Eva krije superiornost žene nad muškarcem, jer je ona »majka svima živima« (Post 3,20).

2.4. Prijevod imenice *'iššāh* u starim grčkim i latinskim prijevodima

Dok je drevni hebrejski autor biblijskoga retka Post 2,23 u riječima *'iššāh* i *'iš* imao na raspolaganju tvorbenu srodnost koja je zorno, na planu jezičnoga izraza, dočarala povezanost između čovjeka i žene, to nije slučaj s drugim jezicima u kojima za čovjeka i ženu ne postoje tvorbene, nego leksički mocijski parnjaci. Stoga od najstarijih vremena prevoditelji donose različita rješenja.

Najstariji je prijevod hebrejske Biblije na neki drugi jezik prijevod Sedamdesetorice (*Septuaginta*) koji, barem što se tiče Petoknjžja, potječe iz 3. stoljeća prije Krista. U tom prijevodu redak Post 2,23 glasi:¹⁷

καὶ εἶπεν Ἀδὰμ Τοῦτο νῦν ὅσπουν ἐκ τῶν ὀστέων μου καὶ σὰρξ ἐκ τῆς σαρκός μου· αὕτη κληθήσεται **γυνή**, ὅτι ἐκ τοῦ **ἀνδρός** αὐτῆς ἐλήμφθη αὕτη.

Istaknute riječi **γυνή** ('žena') i **ἀνδρός** (G.SG. od ἀνής 'muškarac') pokazuju da najstariji prevoditelji retka Post 2,23 nisu nastojali pod svaku cijenu prenijeti s hebrejskoga na grčki jezik tvorbenu srodnost *'iššāh* i *'iš*. Znakovito je da se riječ *'ādām* ne prevodi, nego se samo transliterira iz hebrejskoga izvornika.

Kasniji prevoditelji hebrejske Biblije na grčki jezik ipak su htjeli prevoditi što doslovnije, bilo da su sami prevodili s hebrejskoga ili su prema njemu usklađivali postojeći *Septuagintin* tekst. O retku Post 2,23 pregledno govori sv. Jeronim u djelu *Questiones hebraicae in libro Geneseos*:¹⁸

»Evo sada kosti od mojih kostiju i mesa iz mesa mojega: ova će se zvati ženom (*mulier*), budući da je od muža (*ex viro*) uzeta. – u grčkom i latinskom ne osjeća se po zvuku, zašto se zove ženom, jer je od čovjeka uzeta, ali u hebrejskom je etimologija u službi pripovijedanja. Čovjek se, naime, kaže *his*, a žena (*mulier*) *hissa*. Upravo je, dakle, od *his* žena nazvana *hissa*. Stoga je Simah htio sačuvati etimologiju i u grčkom govoreći *ova će se zvati ἀνδρός*, ὅτι ἀπὸ ἀνδρός ἐλήμφθη što mi latinski možemo reći: *haec vocabitur virago, qui ex viro sumpta est*. Nadalje, Teodocion je pretpostavio drukčiju etimologiju go-

¹⁷ Usp. *Septuagint* 2006: Post 2,23.

¹⁸ Usp. De Lagarde 1868:6. Odlomak je preveo D. Runje, navodeći važnije latinske termine u zagradama.

voreći: ova će se zvati *uzeće* (*assumptio*) jer je uzeta (*sumpta*) od muža. Može se, naime, *hissa* prema drukčijem naglasku shvatiti i kao *uzeta*.«

Govoreći o pitanjima vezanima uz redak Post 2,23, Jeronim najprije citira tekst u kojem je na latinskom jeziku žena nazvana *mulier*, a čovjek *vir*. Riječ je o nekom već postojećem latinskom prijevodu Biblije koji je očito napravljen na temelju *Septuaginte*,¹⁹ u kojoj se za ženu i čovjeka upotrebljavaju uobičajene grčke riječi različitoga korijena: γυνή ('žena') i ἀνήρ ('muškarac'). Stoga Jeronim kaže da se ni u grčkom ni u latinskom tekstu ne vidi kako u hebrejskom izvorniku za muškarca i ženu postoje riječi iste etimologije i sličnoga zvuka, to jest *his* i *hissa*, kako on transliterira na latinski hebrejske riječi za čovjeka i ženu.

Potom navodi prijevode dvojice židovskih učenjaka iz drugoga stoljeća, Simaha i Teodociona. Obojica su nastojala prevesti hebrejski tekst Biblije što doslovnije na grčki.

Simah je tako za hebrejsku riječ *'iššāh* možda čak i sam skovao riječ ἀνδρῖς izvedeći je od imenice ἀνήρ koja odgovara hebrejskom *'iš*.²⁰

Teodocion je postupio na drukčiji i neobičniji način. Jeronim njegov prijevod hebrejske riječi *'iššāh* navodi na latinskom kao *assumpta*, a u Teodocionovu grčkom tekstu stoji imenica λῆψις, etimološki povezana s glagolom λαμβάνω ('uzeti'). Budući da u hebrejskom tekstu Post 2,23 imenica *'iššāh* nije etimološki povezana s glagolom *uzeti* (hebr. *lāqah*), nego s imenicom *'iš*, očito je da Teodocion ne prenosi vjerno hebrejsku, nego stvara novu grčku igru riječi koja se temelji na tome da je žena *uzeta* (ἐλήμφθη) od čovjeka, pa se zato zove λῆψις.²¹ Jeronim ipak tumači da je Teodocionov prijevod moguć »jer se *hissa* prema drukčijem naglasku [može] shvatiti i kao *uzeta*«. Tu se Jeronim vjerojatno oslanja na Origena koji Post 2,23 povezuje s Ps 116,13: »Uzet ću čašu spasenja...«, gdje za futur *uzet ću* na hebrejskom stoji *'esšā*, što se u hebrejskom tekstu bez masoretskih znakova piše פשׂא, posve isto kao i *'iššāh*. Uz to, kako grčki jezik nema fonema /š/, obje su se riječi u to doba transliterirale na grčki kao εσσα.²² Odatle je i Jeronimova latinska transliteracija *hissa*.

¹⁹ Latinski prijevodi Biblije prije Jeronimove *Vulgate* temeljili su se na *Septuaginti*. Nazivaju se zajedničkim imenom *Vetus Latina*.

²⁰ Usp. Kantor 2017:20.

²¹ Riječ λῆψις (ili λήψις) rijetka je u Bibliji. Nalazimo je samo jednom u Novom zavjetu u obliku λήψεως (gen. jed. od λήψις) u Fil 4,15, gdje znači 'primitak'.

²² Usp. Kantor 2017:20–21.

Što se pak tiče Jeronimova prijevoda retka Post 2,23, može se pretpostaviti određena napetost u kojoj se Jeronim nalazio pred izborom između doslovnoga prevođenja i prevođenja po smislu. On je u prevodilačkom poslu općenito davao prednost prevođenju po smislu, ali je prema Svetom pismu imao poseban odnos. Smatrao je da u prevođenju Svetoga pisma treba biti doslovan, ali je bio svjestan da se toga principa ne može uvijek držati ako želi prenijeti smisao onoga što prevodi.²³ U prevođenju hebrejskih riječi *'iš* i *'iššāh* bile su mu potrebne riječi koje će istodobno biti i smislene i vjerno predočiti hebrejsku tvorbenu povezanost riječi za čovjeka i ženu. Koristeći za čovjeka riječ *vir*, Jeronim je od istoga korijenja na latinskom jeziku imao na raspolaganju tri riječi ženskoga roda:

vira – vrlo rijetka riječ u latinskom jeziku. Festus, rimski gramatičar iz 2. st. bilježi »One što sada nazivamo *feminas*, stari su nazivali *viras*«,²⁴

virgo – općepoznata latinska riječ koja znači 'djeвица',

virago – 'žena s osobinama koje se tradicionalno pridaju muškarcima, junakinja'.²⁵

Od triju navedenih riječi nijedna se u latinskom jeziku ne koristi za ženu općenito. Najbližom imenici *vir* zvuči *vira*. Ipak, Jeronim je za svoj prijevod hebrejske imenice *'iššāh* izabrao *virago*. Možda je to učinio zato što se ta riječ, za razliku od ostalih dviju, povezuje s muževnim osobinama, pa mu se činilo da najbolje odgovara ideji da je žena nastala od muškarca. Međutim, postojali su i drugi dobri razlozi da se ne odluči za riječi *vira* i *virgo*, pa je do izbora *virago* mogao doći i metodom eliminacije. Naime, riječ *virgo* ima precizno značenje. Ona znači 'djeвица' i ne može se uzeti kao riječ koja se odnosi na ženu općenito. A riječ *vira* ima loše konotacije jer podsjeća na *virae querquetulanae* ili šumske nimfe kojima se u Rimu iskazivao poganski kult.²⁶

Jeronim je bio svjestan da nije lako prenijeti hebrejsku tvorbenu srodnost na latinski jezik, pa se u navedenom djelu (*Questiones hebraicae in libro Geneseos*) izrazio oprezno rekavši da se u Post 2,23 za hebrejsku riječ *'iššāh* na latinski može reći *virago*. Ta je riječ na koncu ušla u njegovu *Vulgatu*, što je utjecalo na kasnije prevoditelje Knjige Postanka na druge jezike, pogotovo one koji su bili pod utjecajem latinske crkvene tradicije.

²³ Usp. Vela–Vrtič 2013:648–650.

²⁴ Usp. Field 1875:15 (bilj. 31).

²⁵ Usp. Lewis–Short 1879/1969:1995; Divković 1900/2006:1146.

²⁶ Usp. Smith 1870:633.

3. Post 2,23 u hrvatskim prijevodima

Pod utjecajem su latinske crkvene tradicije bili (i ostali) Hrvati, što potvrđuje i činjenica da je jezik posrednik hrvatskih prijevoda Biblije bio latinski, tj. Jeronimova *Vulgata*. U *Tablici 1* navode se hrvatski prijevodi retka Post 2,23 u kojem se nalazi naziv za ženu iz drugoga izvještaja o stvaranju ljudi.

Tablica 1. Post 2,23 u hrvatskim prijevodima

PRIJEVOD	Post 2,23
Hrvatskoglagoljske inačice (13.–15. st.)	<i>i vzovet se mužehotica</i> <i>i n(a)reče ime ei mužohotica</i> <i>i nareče ei ime mužehotnica</i>
Kašić (17. st.)	<i>ova će se zvati muževnica</i>
Katančić (19. st.)	<i>ovachese zvati muxavka</i>
Škarić (19. st.)	<i>zato-će-se ona zvati mužakinja</i>
Šarić (20. st.)	<i>ona će se zvati »mužica«</i>
Grubišić (20. st.)	<i>ženom neka se zove</i>
Varaždinska Biblija	<i>ova će se čovječicom zvati</i>

Iz dosadašnjega leksikografskog opisa povijesnih idioma hrvatskoga jezika, proizlazi visoka vjerojatnost da je svaka od istaknutih riječi (osim *žene*, dakako) neologizam, tj. novotvorenica koju je prevoditelj ili morao sam izvesti kako bi u svom jeziku iznašao odgovarajući tvorbeni mocijski parnjak koji bi odgovarao latinskom *virago* ili je postojeću riječ u leksiku upotrijebio u novom značenju (tzv. značenjska novotvorenica).

3.1. Hrvatskoglagoljske inačice

Najstarije hrvatske inačice biblijskih tekstova nalaze se u (predtridentinskim) hrvatskoglagoljskim liturgijskim knjigama (misalima, brevijarima, psaltirima, ritualima).²⁷ Dio je tih prijevoda naslijeđen iz starijih ćirilometodskih matica, čiji su izvornici bili grčki, te prilagođen i redigiran pre-

²⁷ U kontekstu govora o Bibliji među Hrvatima, poglavito kod nepaleoslavista, to se katkada ne spominje (npr. Fućak 1991, Jelaska 2018). Spominje se, primjerice, u Botica 1995:11. Kardinal pak Kuharić, govoreći o Bibliji na narodnom jeziku kod Hrvata, kreće od slavenskoga *ab ovo* te prije hrvatskoglagoljskih misala i brevijara navodi »staroslavensku Bibliju Svete braće Ćirila i Metoda« (Kašić 1999–2000:III).

ma latinskom, tj. prema *Vulgati*. Utvrđeno je da je ta revizija započela najkasnije u 12. stoljeću.²⁸ Za neke je pak knjige poznato da su ih izravno iz latinskoga prevodili sami hrvatski glagoljaši – *Knjige o Makabejcima, Estera, Tobija, Judita, Knjiga Mudrosti i Propovjednik*.²⁹

Prema bibliografiji biblijskih čitanja dostupnoj na Staroslavenskom institutu u Zagrebu, Post 2,23 potvrđen je u brevijarima kod kojih je sačuvan temporal, u nekima kao dio čitanja i responzorija, a u nekima samo unutar responzorija.³⁰ Među tim je brevijarima najstariji *I. vrbnički brevijar* (13./14. st.). U hrvatskoglagoljskim tekstovima sačuvana su tri oblika složenice za latinski *virago*: *mužehotica* (s inačicom *mužehotêca*), *mužohotica* (samo u BrPt) te *mužehotnica* (samo u BrVat₁₀), kako pokazuje Tablica 2.

Tablica 2. Post 2,23 u hrvatskoglagoljskim brevijarima predtridentinskoga razdoblja

Hrvatskoglagoljski brevijar	Čitanje	Responzorij
BrVb ₁	<i>i vzovet se mužehotêca</i> (88c)	<i>i nareče ime ei mužehotêca</i> (88cd)
BrPm		<i>i nareče ju mužehotica</i> (64b)
BrVb ₂	<i>i v'zovet se mužehotica</i> (3c)	<i>i nareče ime ei mužehotica</i> (6d)
BrVat ₅	<i>i vzovet se m(u)žehotica</i> (65d)	<i>i n(a)r(e)če ime ei mužehotica</i> (64b)
BrVO	<i>i vzovet se mužehotica</i> (128c)	<i>i nareče ime ei mužehotica</i> (128c)
BrDrag	<i>i vzovet' se mužehotica</i> (54d)	
BrVb ₃	<i>i vzovet se mužehotica</i> (57a)	<i>i nareče ime ei mužehotica</i> (60c)
BrMosk	<i>i v'zovet' se m(u)žehotica</i> (61c)	
BrMet		<i>i n'reče ei ime mužehotica</i> (78b)

²⁸ Vidi Reinhart 1990.

²⁹ Vidi Badurina Stipčević 2010:388.

³⁰ *Bribirski, Dabarski i Vinodolski brevijar* također sadrže temporal, ali temporal koji nije sačuvan u integralnom obliku i u kojem izostaje dio u kojem bi se našla Knjiga Postanka.

BrN ₁	<i>i vzovet' se mužehotica</i> (65b)	<i>i nar(e)če ime ei</i> <i>mužehotica</i> (65b)
BrMav		<i>i n'r(e)če ime ei</i> <i>mužeh(o)tica</i> (59c)
BrVat ₁₉		<i>i nareče ei mužehotica</i> (58b)
BrVat ₁₀		<i>i nareče ei ime</i> mužehotnica (59d)
BrN ₂		<i>i nar(e)če ime ei</i> <i>mužehotica</i> (61d)
BrRom		<i>i nareče ime ei</i> <i>m(u)žehotica</i> (122v)
BrBrit	<i>i v'zovet' se mužehotica</i> (71a)	
BrBer ₂	<i>i v'zovet se mužehotica</i> (92c)	
BrPt		<i>i n(a)reče ime ei</i> mužohotica (69b)
BrBar		<i>i nareče ime ei mužehotica</i> (151b)

Hrvatskoglagoljska inačica Post 2,23 rezultat je intervencije (nepoznatoga) hrvatskoga glagoljaša u tekst Knjige Postanka koji je naslijedio iz starijih ćirilometodskih prijevoda s grčkoga. Dokaz je tomu drukčija riječ na istom mjestu u starijim slavenskim tekstovima istočne provenijencije. Primjerice, u makedonskom *Grigorovičevu parimejniku* (kraj 12. st.) i srpskom *Beogradskom parimejniku* (prva četvrtina 13. st.) u tom se retku nalazi imenica *žena*, u skladu sa *Septuagintom*.³¹ Kao što pokazuje *Tablica 2*, ni u jednom od sačuvanih hrvatskoglagoljskih liturgijskih tekstova srednjovjekovnoga i ranonovovjekovnoga razdoblja nema leksema *žena*, koji bi odgovarao grčkoj inačici.³²

³¹ Vidi GRIG 1998:85; BEOG 2005:83.

³² U izboru leksema za ženu glagoljaši se odmiču od grčkoga predloška i ćirilometodskih prijevoda, ali taj odmak nije u potpunosti izveden. Jasno je vidljivo da inačica Post 2,23 u brevijarskom čitanju i ona u rezponzoriju imaju različit izbor predikata (i dopune): *vzvati se*, što odgovara latinskom *vocabitur*, i *nareči (ime)*, što odgovara grčkom κληθήσεται. Potonji je potvrđen u *Grigorovičevu parimejniku*, što upućuje na to da se veza sa ćirilometodskom maticom čuva u izboru predikata. To što oni brevijari, koji donose Post 2,23 i u čitanju i u rezponzoriju, u priličnoj blizini donose različite predikate za isti biblijski redak još je jedna potvrda poligeneze hrvatskoglagoljskih liturgijskih knjiga (vidi više u Šimić–Vela 2021).

Vjerojatno je i da je nepoznati glagoljaš morao sam skovati riječ koju će, prateći izbor riječi u *Vulgati*, upotrijebiti na tom mjestu. Na to već upućuje činjenica da se riječ *virago* u cijeloj Bibliji nalazi samo na jednom mjestu, upravo u Post 2,23.³³ Osim toga, riječ *mužehotica* nije potvrđena u starocrkvenoslavenskom jeziku ni u drugim crkvenoslavenskim idiomima.³⁴ Potvrđena je pak u nekim tekstovima hrvatskih protestanata.³⁵ Kada je o hrvatskoglagoljskom korpusu riječ, tj. o korpusu za izradu *Rječnika crkvenoslavenskoga jezika hrvatske redakcije*, riječ je potvrđena još samo jednom u jednoj neliturgijskoj knjizi.³⁶ U tekstu *O pokajanju grijeha iz Vinodolskoga zbornika* (poč. 15. st.), u kontekstu razmatranja grijeha preljuba i bludnosti, o bludnoj se ženi piše:

sama prêžde ulovlena muža ulovi soboju i ot samago muža adama vzošana est' mužehotica ot dêvla že d(u)šelovica ejuže mnogie d(u)še ulaolajut se i prohodel' v p(a)kl' ljubodêniê radi (62b).

U tom se tekstu očito referira na redak Post 2,23, ali je sam kontekst govora o ženi bitno različit od onoga iz drugoga izvještaja o njezinu stvaranju iz Knjige Postanka.

Nepoznati glagoljaš koji je skovao hrvatsku riječ za latinski *virago* odlučio se za složenicu, što je neočekivano zbog činjenice da složenice nisu svojstvene slavenskim jezicima. U starije slavenske tekstove složenice su ulazile uglavnom zbog utjecaja predložaka, i to onih na grčkom jeziku koji obiluje složenicama.³⁷ Latinski je jezik sličan slavenskim jezicima, tj. nije sklon složenicama. Složenica nije ni *virago*, za koju se može reći da je nastala sufiksalsnom tvorbom od riječi *vir*. Hrvatski je glagoljaš *virago* preveo složenicom čije su ishodišne riječi *mužb* i *hotêti*. Njezin je tvorbeni način već određen kao složeno-sufiksalsna tvorba pomoću sufiksa *-ica*.³⁸ Kada je riječ o tipu složenice, može se reći da je riječ o dopunskoj složenici s ob-

³³ Navedeni podatak dugujemo pretrazi u programu BibleWorks 8.

³⁴ Leksem *mužehotica* izostaje u dosada najiscrpnijem zajedničkom leksikografskom opisu starocrkvenoslavenskoga jezika i njegovih redakcija, *Slovníku jazyka staroslověnského* (Prag, 1959.–1997.).

³⁵ Riječ je o protestantskim izdanjima *Edni kratki razumni nauci* (1562.) te *Crikveni ordinalic* (1564.), a prema primjerima koje navodi Fancev (1916:72) čini se da je kontekst također starozavjetni redak Post 2,23. Taj leksem, međutim, nije obrađen u zasada jedinom postojećem povijesnom rječniku hrvatskoga jezika, tzv. *Akademijinu rječniku* (ARječnik 1880–1976).

³⁶ Korpus je u kartotečnom obliku dostupan na Staroslavenskom institutu u Zagrebu.

³⁷ Vidi Sudec 2016:324; Vince 2014:131.

³⁸ Vidi Sudec 2016:326.

zirom da je prvi dio složenice objektna dopuna drugom.³⁹ Sve to upućuje da se doslovno značenje *mužehotice* može odrediti kao 'ona koja hoće/želi muža', pri čemu *muž* nije (nužno) suprug, nego muškarac općenito.

Takvo značenje udaljuje *mužehoticu* od *virago* kao i od grčke γυνή, ali i od samoga konteksta u kojem je riječ upotrijebljena, tj. drugoga izvještaja o stvaranju (Post 2,5-25). Kao što je rečeno ranije, ženu je htio/želio sam Bog da bi čovjek imao pomoć kao što je on (Post 2,20). Onaj koji pomaže u svojevrsnoj je nadmoćnijoj poziciji od onoga kojem je pomoć potrebna. Navješćuje to i latinska riječ *virago* koja se ranije, između ostalih, vezala uz Minervu (rimsku božicu mudrosti i rata) kao i uz drevne Amazonke.⁴⁰

Definicija žene kao one koja hoće/želi muškarca više je u skladu sa stubokom promijenjenim okolnostima nakon prvoga čovjekova grijeha. Kao što je ranije rečeno (vidi 2. 3.), Božji pravorijek tada upućen Evi, između ostaloga, glasi: »žudnja će te mužu tjerati, a on će gospodariti nad tobom« (Post 3,16). Spomenuta žudnja prema mužu čini jasnijom riječ *mužehotica*, ali njezino umetanje u Post 2,23 iznevjerava izvorno značenje toga teksta, a tako i komuniciranu istinu o identitetu žene.

Negativni prizvuk govora o ženi kao *mužehotici* potvrđuje i ranije citirani tekst iz *Vinodolskoga zbornika*. Tamo *mužehotica* ulazi u govor o bludnosti koji se uglavnom sveo na motiv »zamke« bludne žene u koju upada muškarac. Konačnu potvrdu nespretnosti izbora riječi *mužehotica* daje inačica Post 2,23 iz BrVat₁₀ u kojoj stoji *mužehotnica*. To je već drukčija riječ od *mužehotice*, što otkriva i drukčija tvorbeno analiza.⁴¹ Riječ je *hotnica*, za razliku od *hotica*, potvrđena kao samostalna riječ u korpusu *Rječnika crkvenoslavenskoga jezika hrvatske redakcije*, iz čega proizlazi da je *mužehotnica* složena čistim slaganjem. *Hotnica* je najčešće dolazila za grčku riječ παλλακίς, odnosno latinsku *concupina* (npr. u Pj 6,8; Est 2,14; 2Mak 4,30 i dr.), koje imaju značenje 'priležnica, inoča'. U istom je značenju *hotnica* potvrđena i kasnije u hrvatskom jeziku.⁴² U *mužehotnici* bi žena bila svedena na izvanbračni dodatak muškarčevoj postelji.

Ipak, pojavu je *mužehotnice* uvjerljivije tumačiti kao rezultat greške u (pre)pis(iv)anju, nego kao potvrdu nove riječi drukčije od *mužehotica*. Sam je njezin sastav zalihosan: u heteroseksualnom svijetu Staroga zavjeta *hotnici* nije potreban dodatak društva (*muža*) da bi riječ bila razumljiva. Osim

³⁹ Usp. Vince 2014:131; Sudec 2016:328.

⁴⁰ Vidi Lewis–Short 1879/1969:1995; Marević 2000:3496.

⁴¹ Moguće je da leksem *mužehotnica* neće uopće biti obrađen u *Rječniku crkvenoslavenskoga jezika hrvatske redakcije* jer BrVat₁₀ nije dijelom korpusa za njegovu izradu. Vidi RCJHR 2000:XXXI–XXXVI.

⁴² Vidi ARječnik, III. svezak, 1887–1891:672; Kajkavski, IV. svezak, 1984:27.

toga, složenice koje označavaju osobu u prvom dijelu sadrže riječ koja bitno dopunjuje i određuje značenje, a prva se riječ prema drugoj najčešće odnosi kao objekt prema subjektu. To nije slučaj s riječi *mužehotnica*. Ono što se vjerojatno dogodilo jest da je pisar brevijara BrVat₁₀ (ili pisar predloška iz kojega je prepisivao), poznavajući riječ *hotnica*, ili nesvjesno napisao *hotnica* umjesto *hotica* ili je pogrešno mislio da ona treba stajati umjesto *hotice* koja mu nije bila tako poznata.

U svakom slučaju, može se reći da prvi hrvatski pokušaj prijevoda Adamova imenovanja Eve u Post 2,23, s obzirom na vjernost latinskom predlošku i biblijskom smislu, nije bio najspretniji. Daljnji se pokušaji nisu u tolikoj mjeri odmaknuli od latinskoga predloška, nego su u zadanim okvirima hrvatskoga jezika pokušali naći što prikladnije rješenje za latinsko *virago*.

3.2. Kašić i Katančić

Ide li se kronološkim redom, između hrvatskoglagoljskih liturgijskih knjiga i prvoga autorskoga prijevoda Biblije (Kašićeva) nalaze se čakavski i štokavski hrvatski leksionari u kojima se također nalaze biblijski tekstovi.⁴³ Dosada su tri leksionara objavljena u modernoj transkripciji s popisom biblijskih čitanja (*Bernardinov*, *Zadarski* i *Ranjinin leksionar*),⁴⁴ ali u njima izostaje Post 2,23. Moguće je da će buduća transkribirana izdanja ostalih leksionara pridonijeti ovdje razloženoj temi.⁴⁵

Za razliku od anonimnoga glagoljaša koji je do *mužehotice* došao slaganjem, Kačić, Katančić, Škarić i Šarić svoje novotvorenice izvode, i to po uzoru na *virago*, tj. sufiksalsnom tvorbom. Iz suvremene se perspektive Kašićeva *muževnica* čini najuspjelijim prijevodom jer je *muževan* danas opisan pridjev, pa bi se *muževnica* mogla tumačiti kao ‘muževna žena’, što odgovara značenju latinske riječi *virago*. Ipak, pogleda li se što je riječ *muževan* značila u prošlosti kojoj je pripadao Kašić, netom navedeno tumačenje pokazuje se neuvjerljivim. Pridjev je *muževan* prvo bio posvojni pridjev,⁴⁶ pa bi *muževnica* doslovno bila ‘ona koja pripada mužu’.

⁴³ Riječ je o *Odlomku Korčulanskoga leksionara* (14./15. st.), *Zadarskom leksionaru* (14./15. st.), *Leksionaru Bernardina Splitsanina* (1495.), *Ranjininu leksionaru* (oko 1508.), *Dubrovačkom dominikanskom leksionaru* (oko 1520.), *Zborovčićevu leksionaru* (1543.), *Lajpčičkom leksionaru* (oko 1550.–1570.), *Andriolićevu leksionaru* (1586.), *Bandulavićevu leksionaru* (1613.) i *Kašićevu leksionaru* (1641.). Vidi Barbarić 2017:63.

⁴⁴ Vidi Rešetar 1894 i BER 2020.

⁴⁵ S obzirom na podjelu na Bernardinove leksionare, u čijem je središtu *Leksionar Bernardina Splitsanina*, i (dva) nebernardinova leksionara, od kojih je *Zadarski* sadržajnije (vidi Barbarić 2017:62–64), izglednije je da Post 2,23 izostaje i u preostalima.

⁴⁶ Vidi ARječnik (VII. svezak) 1911–1916:190.

Katančićeva *mužavka* nije prošla neopaženo kod zainteresirane javnosti. Berković (2011:399) je ističe kao intrigantan leksem, dok je Zovko (2017:330) naziva duhovitim rješenjem. Njezina morfološka analiza sugerira na koji ju je način Katančić izveo i što joj je doslovno značenje: *muž-av-ka*. Sufiks *-av* je pridjevski sufiks koji od početaka hrvatske pismenosti uz imensku osnovu označuje opskrbljenost i obilje.⁴⁷ Drugim riječima, **mužav* bi bio opisni pridjev čije bi se značenje moglo odrediti kao 'obilan u karakteristikama koje odlikuju muža (muškarca)'. Zajedno sa sufiksom *-ka* za tvorbu imenice ženskoga roda izvedena je hrvatska imenica za koju se može reći da je od svih u članku navedenih leksičkih izbora najsličnija latinskom *virago*.⁴⁸

3.3. Škarić i Šarić

Škarić i Šarić se od prethodno raščlanjenih prevoditelja i njihovih leksičkih izbora razlikuju po tomu što u bilješki tumače riječ koju su odabrali, ali i po tome što su njihove riječi, *mužakinja* i *mužica*, potvrđene i drugdje, ali u drukčijem značenju. Zato se za njih može reći da su značenjske novotvorenice. Škarićeva *mužakinja* potvrđena je u značenju 'seljanka',⁴⁹ ali to nije značenje koje joj on daje u svom prijevodu. U opširnoj bilješki navodi:

»Govori s. Augustin, da Adam u svom snu vidjaše i poznavашe sve, što Bog činjaše od njegovog tila. Dio dakle za ovi uzrok, a dio za ovo, što-je Adam razgledavši Evu, i izvidivši njezinu ćud, uvirio-se, da-je Eva i s obzirom na podobnosti tilesne, i s obzirom na kriposti duhovne njemu posve slična, zavapi: ovo-je ona, koju nemogoh naći meju svim živinam, ovo-je ona, koja-je u naravi meni posve slična, budući njezine kosti uzete od mojih i njezino meso uzeto od mojega: ovo je-ona, koja-će biti moja pomoćnica i moja družbenica. – *Mužakinja*; hoti Adam dati ime i svojoj ženi, i zato promišljajući na njezinu narav, i na način njezinoga stvorenja, reče: ova-će-se žena zvat $\mu\psi\alpha$ iša, to jest, mužakinja, budući uzeta od muža, koi-se zove $\psi\alpha$ iš.«

Škarić komentira kako tvorbena srodnost *muža* i *mužakinje*, prema hebrejskom *'iš* i *'iššāh*, treba govoriti o posvemašnjoj tjelesnoj i duhovnoj sličnosti muškarca i žene. Riječi *pomoćnica* dodaje i onu *družbenica* kojom osnažuje komunicirani (ravnopravni) partnerski odnos.

⁴⁷ Vidi Požar 2014:152; Barić i dr. 1997:359.

⁴⁸ Katančićeva se *mužavka* tvorbeno može usporediti s leksemom *mirisavka* (vrsta biljke) koji, između ostalih, u tumačenju formanta »formant« *vka, vka* navodi Jurišić u prvom pokušaju povijesnoga opisa hrvatske tvorbe riječi (Jurišić 1992:57–58). Obama leksemima osnova je imenska (*muž-*, *miris-*), a na nju se domeće pridjevski sufiks *-av* te konačno imenički sufiks *-ka* za ženski rod. Za razliku od **mužav*, *mirisav* postoji kao riječ.

⁴⁹ Vidi ARječnik, VII: svezak, 1911–1916:188, Kajkavski 1995:14.

Šarić riječ *mužica* stavlja u navodne znakove, čime jasno daje do znanja da nije riječ o uobičajenoj uporabi. U bilješci je ukratko protumačio svoj izbor osvrćući se na prvu inačicu biblijskoga teksta, onu hebrejsku: »U hebrejskom mužica jest išša, a muž iš«. Inače, riječ se *mužica* može naći u *Akademijinu rječniku*, ali bez književnih potvrda i s podatkom da se govori u Moslavini, a značenje joj je 'bludnica'. Osim toga, *mužica* je zabilježena i na kajkavskom književnom području u značenju 'seljanka', s potvrdom samo u dodatku gramatike Ignaca Kristijanovića iz 1840.⁵⁰ Navedena značenja nemaju veze sa Šarićevom značenjskom novotvorbom, a moguće je da nje-mu nije ni bila poznata ta uporaba leksema *mužica*.

3.4. Varaždinska Biblija

Varaždinska Biblija⁵¹ donosi *čovječicu*, izvedenu sufiksalsnom tvorbom od leksema *čovjek*. U toj je tvorbi za polazišnu riječ odabrana ona koja je u svom temeljnom značenju hiperonim prethodnim hiponimskim parovima (*muž* – *mužehotica*, *muževnica*, *mužavka*, *mužakinja*, *mužica*). Premda je od najranijih razdoblja hrvatskoga jezika *čovjek* ponajprije označavao ljudsko biće neovisno o spolu, ovdje ga se, kao i u Grubišićevu prijevodu, uzima u suženom značenju 'muškarac',⁵² pri čemu bi *čovječica* značila 'žena'.⁵³

Inače, *čovječica* je ranije potvrđena u Daničićevu i Karadžićevu prijevodu Svetoga Pisma (Daničić–Karadžić 1895), točnije, u hrvatskim redakcijama toga prijevoda.⁵⁴ Obrađena je i u Akademijinu *Rječniku* s dvjema potvrdama (ARječnik 1884–1886:66). Jedna od njih, koja se objašnjava latinskim *virago*, upravo je redak Post 2,23 iz Daničićeva i Karadžićeva biblijskoga prijevoda. Druga se potvrda, iz 10. st., objašnjava latinskim *ancilla* ('sluškinja'). Za izvor se te potvrde navodi »Spomenici srpski ... prepisao s dubrovačke arhive knez Medo Pucić« (ARječnik 1975–1976:558).⁵⁵

⁵⁰ Vidi Kajkavski 1995:14.

⁵¹ Varaždinska Biblija naziv je za Bibliju koja postoji u tiskanom izdanju, ali lakše se može naći na mrežnim stranicama <https://www.hbn.hr>. Izdavač je Hrvatski biblijski nakladnik, ali su podaci o prevoditeljima nedostupni.

⁵² Usp. ARječnik 1884–1886:69.

⁵³ Vrijedi spomenuti da je u povijesti hrvatskoga jezika zabilježena i riječ *čovječic*, umanjena za *čovjek* (ARječnik 1884–1886:66) s dvjema potvrdama, od kojih je mlađa iz 1747. Nije vjerojatno da bi ta riječ motivirala *čovječicu* iz Varaždinske Biblije.

⁵⁴ Više o hrvatskim redakcijama Daničićeva i Karadžićeva prijevoda vidi u Vrtić 2006.

⁵⁵ Valjalo bi utvrditi o kojem je spomeniku riječ, pristaje li mu srpsko određenje i je li moguće da je riječ o 10. stoljeću, inače rezerviranom za rijetke spomenike staroslavenskoga kanona, a ne pojedinačnih slavenskih književnosti.

Konačno, nakon višestoljetnih pokušaja nasljedovanja *Vulgatina* smjera prevođenja, Grubišić se za prvo imenovanje Eve u Post 2,23 kao i *Septuaginta* odlučuje za *ženu*, riječ koja nije tvorbeni, nego leksički mocijski parnjak leksemu *čovjek* ‘muškarac’. Taj se prijevod među Hrvatima ustalio do danas.

4. Zaključak

Post 2,23 redak je iz drugog opisa stvaranja čovjeka u Knjizi Postanka, gdje je stvaranje muškarca i žene opisano odvojeno, tako da je najprije od zemlje stvoren čovjek, a poslije je iz njegova rebra stvorena žena. U tom su opisu čovjek i žena nazvani hebrejskim riječima, tvorbenim mocijskim parom *’iš* i *’iššāh*, koje istodobno pokazuju njihovu spolnu različitost kao i potpunu jednakost i ravnopravnost utemeljenu na stvaranju.

U nastojanju da predoče sugestivnost hebrejskih *’iš* i *’iššāh* u Post 2,23, preciznije, Jeronimove latinske ekvivalente *vir* i *virago* u *Vulgati*, hrvatski su prevoditelji posezali za različitim rješenjima. Najstarije je poznato *mužehotica* koju nalazimo u glagoljaškim tekstovima. Ta je riječ, kao i ostali slični pokušaji, tvorbeno vezana s imenicom *mužb*. Međutim, dok ostale riječi (*muževnica*, *mužavka*, *mužakinja*, *mužica* kao i *čovječica* koja se izvodi od *čovjeka*) ostaju u okvirima užega konteksta opisa stvaranja žene u Post 2, riječ *mužehotica* izlazi iz toga okvira. Kao složenica od imenice *mužb* i glagola *hotêti*, ona u Post 2,23 anticipira opis položaja žene koji će nastupiti kao posljedica grijeha i kada će ženi biti rečeno: »žudnja će te mužu tjerati, a on će gospodariti nad tobom« (Post 3,16). Prema tome, riječ *mužehotica*, uz poštivanje kreativnosti njezina tvorca, ne predstavlja odnos između muškarca i žene kakav je bio na početku stvaranja i kao takva nije prikladna za prijevod hebrejske riječi *’iššāh* u Post 2,23.

Isto vrijedi i za ostale pokušaje koji su na tvorbenoj razini željeli prenijeti na hrvatski jezik povezanost između pojmova muškarca i žene koja postoji u hebrejskom tvorbenom mocijskom paru *’iš* i *’iššāh*. Nijedna od kasnijih ponuđenih tvorenica, *muževnica*, *mužavka*, *mužakinja*, *mužica*, a pogotovo ne *čovječica*, nisu riječi koje se u hrvatskom jeziku redovito upotrebljavaju za ženu. Osim toga, premda novotvorenice, njihova doslovna značenja, iščitana iz značenja morfema od kojih su izvedene (*muževnica* ‘ona koja pripada mužu’), kao i druga značenja koja su potvrđena u povijesti hrvatskoga jezika (*mužakinja* ‘seljanka’; *mužica* ‘seljanka’ i ‘bludnica’; *čovječica* ‘sluškinja’) narušavaju sadržaj i smisao hebrejskoga originala i Jeronimove *Vulgate*. S obzirom na Jeronimov jezični izbor (*virago*), od kojega započinje hrvatska potraga za odgovarajućim tvorbenim mocijskim

parnjakom, najuspješnija je Katančićeva *mužavka*. Za Jeronima i hrvatske prevoditelje valja još primijetiti da ne uspijevaju pratiti hebrejski u opsegu značenja. Hebrejski *'iš* i *'iššāh* odnose se na muško i žensko i ljudskoga i životinjskoga stvorenja, dok se latinski i hrvatski mocijski parnjaci odnose isključivo na ljudsko biće.

Zbog svega navedenoga, ne treba čuditi da se nakon višestoljetnih pokušaja, koji se mogu pratiti od 13./14. st. (kada u *I. vrbničkom brevijaru* nalazimo složenicu *mužehotēca*), prekida smjer koji je, želeći nasljedovati hebrejski original i u formi i u smislu, zadao sv. Jeronim u *Vulgati*. U najraširenijem hrvatskom prijevodu Biblije, Grubišićevu, jednostavno se kaže »ženom neka se zove od čovjeka kad je uzeta« (Post 2,23). U tom prijevodu izostaje tvorbena veza između leksema *žena* i *čovjek*, ali taj je leksički mocijski par uvriježen, općepoznat i prihvatljiv da, čitajući biblijski opis stvaranja prvih ljudi, čitatelj nema razloga osjećati nikakav nedostatak u poruci biblijskoga teksta.

Vjerojatno su toga bili svjesni i drevni grčki prevoditelji Hebrejske Biblije koji su s obzirom na Post 2,23 bili u istoj situaciji kao i Jeronim, hrvatski i ostali prevoditelji koji u svom jeziku za muškarca i ženu nemaju riječi iste osnove ili korijena. Stoga tvorci *Septuaginte*, za razliku od kasnijih grčkih prevoditelja, nisu radi stvaranja dojma u Post 2,23 na silu skovali neku potpuno novu riječ niti su upotrijebili neku postojeću koja se u njihovom jeziku nije redovito i općenito upotrebljavala za ženu. Premda tako nisu mogli vjerno prenijeti tvorbenu srodnost riječi *'iš* i *'iššāh* koja postoji u hebrejskom jeziku, uporabom leksičkoga mocijskog para ἀνήρ – γυνή ostali su vjerni postupku originalnog biblijskog autora koji je za čovjeka i ženu upotrijebio najobičnije riječi koje je imao u svom materinjem jeziku. Drukčiji postupci, unatoč dobrim namjerama, pokazali su se zbunjujućima, ponekad i smiješnim, a često i mogućim izvorom nesporazuma i zabluda koje narušavaju izvornu biblijsku misao o identitetu žene.

Hrvatskoglagoljski izvori

BrBar = (tiskani) *Baromićev brevijar*, 1493., Zagreb, Nacionalna i sveučilišna knjižnica, sign. RI-16°-1a

BrBrit = *Britanski brevijar*, 15. st., London, British Library, sign. Ms. Add. 31.951

BrDrag = *Dragučki brevijar*, 1407., Zagreb, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, sign. III b 25

BrBer₂ = *Drugi beramski brevijar*, 15. st., Ljubljana, Narodna in univerzitetna knjižnica, sign. MS 163

- BrMav = *Mavrov brevijar*, 1460., Zagreb, Nacionalna i sveučilišna knjižnica, sign. R 7822
- BrMet = *Brevijar Metropolitanske knjižnice*, 1442., Zagreb, Metropolitanska knjižnica, sign. MR₁₆₁
- BrMosk = *Moskovski brevijar*, 1442.–1443., Moskva, Rossijskaja gosudarstvennaja biblioteka, sign. F. 270, 51/1481
- BrN₁ = *Prvi novljanski brevijar*, 1459., Novi Vinodolski, Župni ured u Novom Vinodolskom
- BrN₂ = *Drugi novljanski brevijar*, 1495., Novi Vinodolski, Župni ured u Novom Vinodolskom
- BrPm = *Pašmanski brevijar*, 14./15. st., Zagreb, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, sign. III b 10
- BrPt = *Prvotisak brevijara*, 1491., Venecija, Biblioteca Nazionale Marciana, sign. Inc. 1235, (faksimilno izdanje: NAZOR 1991)
- BrVat₅ = *Vatikanski brevijar Illirico 5*, početak 14. st., Rim, Biblioteca Apostolica Vaticana, sign. Borg. illir. 5
- BrVat₁₀ = *Vatikanski brevijar Illirico 10*, 1485., Rim, Biblioteca Apostolica Vaticana, sign. Borg. Illir. 10
- BrVat₁₉ = *Vatikanski brevijar Illirico 19*, 1465., Rim, Biblioteca Apostolica Vaticana, sign. Vat. Slav. 19
- BrVb₁ = *Prvi vrbnički brevijar*, 13./14. st., Vrbnik, Župni ured u Vrbniku
- BrVb₂ = *Drugi vrbnički brevijar*, 14. st., Vrbnik, Župni ured u Vrbniku
- BrVb₃ = *Treći vrbnički brevijar*, prva pol. 15. st., Vrbnik, Župni ured u Vrbniku
- BrVO = *Brevijar Vida Omišljanina*, 1396., Beč, Österreichische Nationalbibliothek, sign. Cod. slav. 3

Biblijski izvori

- Biblia Hebraica Stuttgartensia*. 1967/1977. Stuttgart: Deutsche Bibelgesellschaft. <https://www.academic-bible.com/en/online-bibles/biblia-hebraica-stuttgartensia-bhs> (pristupljeno 31. 5. 2021.)
- Biblia Sacra Vulgata. Editio quinta*, 2007. Prir. Weber, Robert – Gryson, Roger Stuttgart: Deutsche Bibelgesellschaft. <https://www.academic-bible.com/en/online-bibles/biblia-sacra-vulgata> (pristupljeno 31. 5. 2021.)
- Biblija* (Varaždinska Biblija). 2012. Varaždin: Hrvatska biblijska naklada. <https://hbn.hr/biblija> (pristupljeno 31. 5. 2021.)
- Biblija*. (Zagrebačka Biblija) 1968./2021. Zagreb: Kršćanska sadašnjost. <https://biblija.ks.hr> (pristupljeno 31. 5. 2021.)

- Franjevačka Biblija*. 2010. Stari zavjet preveo i popratio razjašnjenjima Silvi-je Grubišić; *Novi zavjet*. Preveo i popratio razjašnjenjima Gracijan Raspuđić. Prir. Dugandžić, Ivan, Zagreb – Tomislavgrad: Naša ognjišta – Kršćanska sadašnjost – Hrvatsko biblijsko društvo.
- Kašić, Bartol. 1999–2000. *Biblia sacra. Versio illyrica selecta, seu Declaratio Vulgatae Editionis Latinae. Bartholomaei Cassij Curictensis e Societate Iesu Professi, ac Sacerdotis Theologi. Ex mandato Sacrae Congregationis de propag: Fide. Anno 1625, 2 vols.* Edd. Rothe, H., Hannick, C. Paderborn: Ferdinand Schöningh. (Biblia Slavica. Serie IV: Südslavische Bibeln, 2, I–II).
- Katančić, Matija Petar. 1831. *Sveto Pismo Starog' zakona. Svezak I*. Budim.
- Septuagint*, 2006. Prir. Rahlfs, Alfred – Hanhart, Robert. Stuttgart: Deutsche Biblegesellschaft. <https://www.academic-bible.com/en/online-bibles/septuagint-lxx> (pristupljeno 2. 6. 2021.)
- Skarich, Ivan Matija. 1858. *Sveto pismo Staroga i Novoga uvita iz latinskoga s obzirom na matične knjige izbistreno i iztumačeno po Ivanu Matiju Skarich, Svetoga pisma naučitelju. Slog prvi*. Beč.
- Šarić, Ivan Evanđelist. 1941.–1942. *Sveto Pismo Staroga i Novoga zavjeta*. Sarajevo: Akademija Regina Apostolorum.

Literatura

- Amerl, Rudolf 1997. *Hebrejsko-hrvatski rječnik*. Zagreb: Kršćanska sadašnjost.
- ARječnik 1880.–1976. *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.
- Badurina-Stipčević, Vesna. 2010. Hrvatskoglagoljska Biblija. Ur. Vugdeli-ja, Marijan. *Biblija – knjiga Mediterana par excellence. Zbornik radova s međunarodnog znanstvenog skupa održanog od 24. do 26. rujna 2007. u Splitu*. Split: Književni krug Split, 383–397.
- Barbarić, Vuk-Tadija. 2017. *Nastajanje i jezično oblikovanje hrvatskih lekcionara*. Zagreb: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje.
- Barić, Eugenija i dr. 1997. *Hrvatska gramatika*. Zagreb: Školska knjiga.
- BEOG 2005. *Beogradski parimejnik*. Prir. Jovanović-Stipčević, Biljana. Beograd: Narodna biblioteka Srbije.
- BER 2020. *Bernardinov lekcionar 1495*. Prir. Barbarić, Vuk-Tadija; Kristina Šrkalj Despot. Zagreb: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje.
- Berković, Danijel. 2011. Biblija Maksimilijana Vrhovca (VB) i jezično stilistička obilježja u psalmima VB. Ur. Jembrih, Alojz. *Kajkavski u povijesnom i sadašnjem obzorju: zbornik radova sa znanstvenih skupova, Krapina 2007–2009*. Zabok: Hrvatska udruga Muži zagorskoga srca, 387–411.

- Botica, Stipe. 1995. *Biblija i hrvatska kulturna tradicija*. Zagreb: Vlastita naklada.
- Čatić, Ivica. 2011. *Načinimo čovjeka...* (Post 1,26). Antropološki naglasci u Post 1,1–2,4a. *Diacovensia*, 2, 171–213.
- Daničić, Gjuro; Vuk Stefanović Karadžić. 1895. *Sveto pismo Staroga i Novoga zavjeta*. Budimpešta: Izdanja Britanskoga i inostranoga biblijskoga društva.
- De Lagarde, Paul. 1886. *Hieronymi Questiones Hebraicae in Libro Geneseos*, Leipzig 1868. <https://archive.org/details/hieronymiquaest00lagagoog/page/n18/mode/2up> (pristupljeno 29. 5. 2021.)
- Divković, Mirko. ²1900./2006. *Latinsko-hrvatski rječnik za škole* (pretisak). Prir. Šivak, Eduard. Bjelovar: Dunja.
- Fancev, Franjo. 1916. Jezik hrvatskih protestantskih pisaca 16. vijeka. Prilog historičkoj gramatici jezika hrvatskoga ili srpskoga. (Svršetak.) *Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti*, 214, 1–112.
- Field, Frederick. 1875. *Origenis Hexaplorum quae supersunt; sive veterum interpretum graecorum in toum Vetus testamentum fragmenta*, Oxford: Clarendon Press. <https://archive.org/details/origenhexapla01unknuoft/mode/2up?q=vira> (pristupljeno 29. 5. 2021.)
- Fučak, Marijan Jerko. 1991. Prijevodi Biblije na hrvatski jezik. *Bogoslovska smotra*, 61, 1–2, 93–98.
- GRIG 1998. *Grigorovičev parimejnik*. Prir. Ribarova, Zdenka; Zoe Hauptová. Skopje: Makedonska akademija na naukite i umetnostite.
- Jelaska, Zrinka. 2018. Hrvatski biblijski prijevodi i inačice – od autora do izdanja. Ur. Rudan, Evelina; Davor Nikolić; Josipa Tomašić. *Tragovi tradicije, znakovi kulture. Zbornik u čast Stipi Botici*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada – Hrvatsko filološko društvo – Matica hrvatska, 385–413.
- Jurišić, Blaž. 1992. *Nacrt hrvatske slovnice II. Tvorba imenica u povijesnom razvoju*. Zagreb: Matica hrvatska.
- Kajkavski 1995. *Rječnik hrvatskoga kajkavskoga književnog jezika*. Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti – Zavod za hrvatski jezik Hrvatskoga filološkoga instituta.
- Kantor, Benjamin Paul. 2017. *The Second Column (Secunda) of Origen's Hexapla in Light of Greek Pronunciation*. Doktorski rad. Austin: The Faculty of the Graduate School of The University of Texas at Austin. <https://repositories.lib.utexas.edu/handle/2152/63387> (pristupljeno 12. 5. 2021.)
- Lewis, Charlton T., Charles Short. 1879/1969. *A Latin Dictionary* (pretisak). Oxford: The Clarendon Press.
- Marević, Jozo. 2000. *Latinsko-hrvatski enciklopedijski rječnik*. Zagreb: Matica hrvatska.

- Nazor, Anica (ur.). 1991. *Brevijar po zakonu rimskoga dvora, 1491. Faksimil (faksimilna reprodukcija) jedinoga sačuvanoga originalnoga primjerka*. Zagreb: Grafički zavod Hrvatske – Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti.
- Pavlič, Richard. 2014. Muško i žensko stvori ih. Pečat kršćanske antropologije. *Riječki teološki časopis*, 2, 32–337.
- Popović, Anto. 2008. *Od slike Božje do Božjega sinovstva. Povezanost Staroga i Novoga zavjeta na primjeru egzegetsko-teološke analize odabranih svetopisamskih tekstova*. Zagreb: Kršćanska sadašnjost.
- Popović, Anto. 2012. *Torah–Pentateuh–Petoknjižje. Uvod u knjige Petoknjižja i u pitanja nastanka Pentateuha*. Zagreb: Kršćanska sadašnjost.
- Popović, Anto. 2016. Stvaranje čovjeka i izgon iz zemaljskog raja (Post 2, 4–3, 24). Starije (dijakronijsko) i novije (sinkronijsko) tumačenje biblijskog teksta. *Bogoslovska smotra*, 1, 91–113.
- Požar, Sandra. 2014. Pridjevi. *Hrvatski crkvenoslavenski jezik*. Prir. Mihaljević, Milan. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada – Staroslavenski institut.
- Ramsey, Georg W. 1988. Is Name-Giving an Act of Domination in Genesis 2:23 and Elsewhere? *The Catholic Biblical Quarterly*, 1, 24–35.
- RCJHR 2000. *Rječnik crkvenoslavenskoga jezika hrvatske redakcije. I. svezak: a¹ – vrêdb*. Zagreb: Staroslavenski institut.
- Rebić, Adalbert. 1996. *Stvaranje svijeta i čovjeka*. Zagreb: Kršćanska sadašnjost.
- Rebić, Adalbert. 1996.^a *Središnje teme Staroga zavjeta. Biblijskoteološki pregled starozavjetne poruke*. Zagreb: Kršćanska sadašnjost.
- Reinhart, Johannes. 1990. Najstarije svjedočanstvo za utjecaj Vulgate na hrvatskoglagoljsku Bibliju. *Slovo*, 39-40, 45–52.
- Rešetar, Milan (prir.). 1894. *Zadarski i Račinin lekcionar*. Djela Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, knj. 13. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Knjižara Jugoslavenske akademije (Križara Dioničke tiskare).
- Smith, William, 1870. *Querquetulanae. Dictionary of Greek and Roman Biography and Mythology*. Vol III. Boston: Littel Brown and Company. <https://archive.org/details/dictionaryofgree03smituoft/page/n71/mode/2up> (pristupljeno 19. 5. 2021.)
- Sudec, Sandra. 2016. Imenske složenice u hrvatskom i makedonskom crkvenoslavenskom jeziku. Ur. Dučevska, Aneta; Bojan Karapejovski; Boban Petrevski. *Osmi naučen sobir na mladi makedonisti: Konferencija vo čest na prof. Liljana Minova-Gjurkova*. Skopje: Filološki fakultet, 323–337.

- Šimić, Ana; Jozo Vela. 2021. From Little Chapters to the Big Questions: How Were the Croatian Glagolitic Breviaries and Missals Compiled? *Slovo*, 71, 121–168.
- Vela, Jozo; Ivana Vrtič. 2013. *Verborum Ordo Mysterium*: Red riječi u Kašićevom prijevodu Biblije. *Rasprave: Časopis Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje*, 39, 2, 645–673.
- Vince, Jasna. 2014. Imenice. Prir. Mihaljević, Milan. *Hrvatski crkvenoslavenski jezik*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada – Staroslavenski institut, 91–132.
- Vugdeliya, Marijan. 2000. *Čovjek i njegovo dostojanstvo u svjetlu Biblije i kršćanske teologije. Biblijsko-teološka antropologija*. Split: Služba Božja.
- Vrtič, Ivana. 2006. Hrvatske redakcije Karadžić-Daničićeva prijevoda *Svetoga pisma*. *Rasprave: Časopis Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje*, 32, 1, 311–326.
- Zovkić, Mato. 2017. Pretisak Katančićeve Biblije iz god. 1831. *Vrhbosnensia*, 24, 1, 329–332.

Different Croatian translations of naming a woman in Genesis 2:23

Abstract

The verse Gen 2:23 is a part of the Second story of creation in the Book of Genesis (2:4b – 2:25). In the encounter of the very first human couple described in Gen 2:23 the man in Hebrew is called *’iš* and the woman *’iššāh*. The used Hebrew gender pair with the same lexical root expresses equality between man and woman based on their creation.

Unlike the biblical Hebrew, Croatian language has no usual words for man and woman derived from the same root. Therefore, Croatian translators struggled to offer neologisms in order to mirror wordplay of the Hebrew gender pair *’iš* and *’iššāh*. Being members of the Roman Catholic Church, in doing so they followed Saint Jerome’s Latin equivalents *vir* (‘man’) and *virago* (literally, ‘a man-like woman, female warrior’) that are used in Vulgate. The oldest known example of such a Croatian translation is the word *mužehotica*. As a compound of *muž* (‘man’, ‘husband’) and *hotěti* (‘to want’), *mužehotica* is ‘a woman who desires a man’. That meaning anticipates the description of women given after the first sin in Gen 3:16 (“Your desire will be for your husband, and he will rule over you”), which is not the true meaning of the relationship between man and woman as it was presumed at the beginning of creation.

The other Croatian attempts to echo biblical Hebrew’s and Jerome’s gender pairs also failed to deliver an appropriate word for a woman. The problem is

that none of the later used lexemes (*muževnica*, *mužaovka*, *mužakinja*, *mužica* derived from *muž* ‘man’, ‘husband’ and *čovječica* derived from *čovjek* ‘man’, ‘human being’) was regularly used for woman in Croatian. In addition, their literal meaning (*muževnica* ‘belonging to a man’) as well as their other meanings confirmed in the history of the Croatian language (*mužakinja* ‘a peasant woman’, *mužica* ‘a peasant woman’ and ‘prostitute’, *čovječica* ‘maid’) do not correspond to the meaning of *’iššāh* nor *virago*. Perhaps the most successful solution was *mužaovka* (literally ‘woman with abundance of manly qualities’) used by M. P. Katačić in 1831.

Consequently, it is not surprising that after centuries of efforts, the nowadays most widely used Croatian translation of the Bible has taken different direction from that of the Saint Jerome’s Vulgate and previous Croatian biblical translations. In translating the Hebrew words *’iš* and *’iššāh*, S. Grubišić uses ordinary Croatian gender pair *čovjek* ‘man’ and *žena* ‘woman’. There is no derivational connection between those two lexemes, but they do not fail to communicate the authentic message of the Gen 2:23 which emphasizes the parity of man and woman.

It is most likely that the Greek translators of the Septuagint made the similar choice for the same reason. They also did not have the words to mirror Hebrew *’iš* and *’iššāh*. But unlike the later Greek translators (Symmachus, Teodotion), they did not force a completely new word for woman in Gen 2:23 only to produce a derivational connection which exists in the Hebrew original. Rather, they used the words *άνήρ* ‘man’ and *γυνή* ‘woman’ because those are the most common words for man and woman in Greek. In spite of not following Hebrew original *verbum e verbo*, they remained faithful to the sense of the original biblical writer who in Gen 2:23 used the common words for man and woman in his own language. Different attempts, despite their good intentions, have proved to be confusing, sometimes funny and often a cause of misunderstandings that weren’t true to the original biblical thought concerning woman’s identity.

Ključne riječi: Hebrejska Biblija, *Septuaginta*, *Vulgata*, Post 2,23, hrvatski prijevod, žena, čovjek, stvaranje

Keywords: Hebrew Bible, Septuagint, Vulgate, Gen 2:23, Croatian translation, woman, man, creation

